

Hella S. Haasse
Heren van de thee

AMSTERDAM · ANTWERPEN
EM. QUERIDO'S UITGEVERIJ BV
2011

Eerste druk, 1992; tweënzestigste druk, 2011

Copyright © 1992 Hella S. Haasse
Voor overname kun u zich wenden tot Em. Querido's Uitgeverij BV,
Singel 262, 1016 AC Amsterdam.

Omslag Monique Gelissen
Omslagbeeld Getty Images
Foto auteur Ronald Hoeben

ISBN 978 90 214 4179 5 / NUR 301
www.querido.nl
www.hellahaasse.nl
www.hellahaassemuseum.nl

Voor W.H.J. Haasse, Wim, mijn broer

Je zegt: die brieven zijn geschiedkundig niet van belang. Misschien niet. Maar het is toch ook een feit dat het nageslacht dikwijls het meeste heeft aan de 'sidelights', die een veel klaarder beeld geven van de toen heersende toestanden, en vooral van de toen gangbare opvattingen, dan bij voorbeeld een serie cijfers. De zaken zijn dood, en kunnen niet herrijzen, maar de personen kunnen voor ons weer leven als we vernemen wat ze dachten en voelden.

Bertha de Rijck van der Gracht-Kerkhoven aan haar broer Karel Kerkhoven, 1959

Un ouvrage de fiction mélange à sa guise le vrai et le faux, le vécu, le retranscrit, l'imaginaire, la biographie.

Philippe Labro

INHOUD

Gamboeng, de eerste dag · 1 januari 1873 ·	9
Taferelen van voorbereiding · 1869-1873 ·	17
De ontginning · 1873-1876 ·	117
Het paar · 1876-1879 ·	143
Het gezin · 1879-1907 ·	181
Gamboeng, de laatste dag · 1 februari 1918 ·	305
Verantwoording ·	317
Woordenlijst ·	318
De thee-ondernemingen in de Preanger ·	322

Gamboeng, de eerste dag
1 januari 1873

‘Hier!’ zei hij hardop. Zijn stem klonk ijl in de ontzaglijke ruimte.

Hij stond aan de rand van een ravijn. Middagnmist versluisde de nabijgelegen toppen. Dit waren de voorgebergten van de Goenoeng Tiloe: diepe plooiën in de aardkorst, een draperie van dicht woest groen over een rustend reuzenlichaam. Tussen de ruige flanken lag een komvormige vallei.

Daar, in de omarming van het oerwoud, wilde hij altijd blijven. Hij had de plek bereikt waar heel zijn nog on-geleefde werkelijkheid op hem wachtte.

‘Ik durf het wel aan,’ had hij gezegd, toen zijn vader – na een eerste gezamenlijk bezoek aan Gamboeng, een half jaar tevoren – alle bezwaren had opgesomd die het pachten van juist dit stuk land met zich mee zou brengen. Het klimaat leek te nat voor goede koffie-oogst, de oude gouvernementstuinen waren verwilderd, de paden dichtgegroeid. Het terrein was grillig door hinderlijke steilten en vrijwel ontoegankelijke uitlopers van het oerwoud; afgelegen ook, het transport van producten zou moeilijkheden opleveren. Het was bovendien de vraag of er op deze dunbevolkte hellingen voldoende werkvolk gevonden kon worden.

Maar hij had vanaf het eerste ogenblik – dat vergezicht! die groene glans over myriaden boomkronen! – zijn zinnen op Gamboeng gezet. Er bestond voor hem geen alternatief meer. Dat de zo lang al afgeschreven koffietuinen grondig gesaneerd en waarschijnlijk zelfs geheel gerooid en opnieuw beplant moesten worden, schrikte hem niet af. Hij vond het een uitdaging. Lukte het niet met koffie, dan zou hij omschakelen op thee, een cultuur die hij, na een jaar leertijd, redelijk wel onder de knie had.

Zijn vader had dus bij het gouvernement de erfpachtsrechten aangevraagd. Bericht van inschrijving was nog steeds niet ontvangen. Eerst moest een commissie van onderzoek het terrein in ogenschouw nemen. Dat ambtelijke molens langzaam malen wist hij intussen wel. Het zou hem niet beletten om de grond waar hij wilde werken en wonen vast klaar te maken voor ontginning. Vruchtbare grond: de bovenste laag van twee, drie voet diep was rul, klei gemengd met gruis van vulkanisch gesteente.

Hij steeg af, bukte zich, en schepte met zijn hand een klont van die donkerrode vochtige aarde.

Toen hij zich omdraaide, zag hij dat de bewoners van Gamboeng zich verzameld hadden rondom zijn twee bedienden, Moentajas en Djengot, met hun paarden, en de dragers die hij aan de voet van de bergkam had gehuurd. Zijn bagage lag opgestapeld bij het bamboebos waarin de kleine kampoeng schuilging. Meer dan zeven of acht gezinnen woonden daar niet: de laatst overgeblevenen van mensen die destijds uit desa's in de omtrek naar boven getrokken waren om in de koffietuinen te werken. Zodra zij merkten dat hij naar hen keek, hurkten zij neer. De oudste van de mannen bracht de traditionele groet, en sprak hem aan met de titel djoeragan, landheer. Hij antwoordde eveneens in het Soendaas, dat hij voldoende beheerste. Onderweg had hij de korte toespraak voorbereid die van hem verwacht werd, waarin hij vroeg om vertrouwen en medewerking. Hoewel niemand hem aankeek – dat was niet gepast – kwam hun zwijgen als instemming op hem over.

De Gamboengers waren grover en taaier van uiterlijk dan de mensen met wie hij gewend was om te gaan op de ondernemingen in het Buitenzorgse. Zij leken ook terughoudender. Hun instelling was beslissend. Bleken zij niet bereid op zijn plantage te werken, of volk van elders in hun omgeving te dulden, dan kreeg hij het moeilijk. Hun woordvoerder maakte een kalme, verstandige indruk. Die man moest hem helpen om de juiste houding en toon te vinden.

Maar eerst de gronden. Hij kon niet wachten. Zijn schimmel,

Odaliske – damp sloeg van haar huid na de steile klim langs het paardenpad – vertrouwde hij toe aan de zorg van Moentajas. Gevolgd door Djengot daalde hij te voet af naar de vallei waar hij eens zijn huis hoopte te bouwen. De regenwolken van de westmoesson zwollen alweer achter de bergtoppen, de lucht was verzadigd van vocht. Op het glooiende veld voor de bosrand stonden enkele bomen vuurrood in bloei; kaarsrechte gladde stammen van tientallen rasamala's staken blinkend af tegen het donkere oerwoud waar hun kruinen zich torenhoog boven verhieven.

Omdat hij zijn geweer bij zich had, kon hij de wildernis verkennen. Nu liep Djengot voor hem uit en maakte met het kapes een pad vrij door de dichte ondergroei. Grofwild vertoonde zich niet – zij vonden ook geen verse sporen, wél de diep ingesleten groeven van regelmatige doortochten – maar hoog in de loofmassa's ritselde en kraakte het, pitten en stukken schil regenden op hen neer, en bij een open plek vingen zij even een glimp op van een horde apen, die hen in een wemeling van grijze witbuikige lijven, slingerend van tak tot tak, steeds nieuwsgieriger, steeds schriller kwetterend, bleven vergezellen.

Hij gaf zijn ogen goed de kost, vond tenslotte wat hij zocht: de oude waterleiding langs de bedding van een van de bergbekken die het terrein doorsneden. Verborg in de diepten van het woud ruiste een waterval. Zij gingen op het geluid af en kwamen bij een stroom die breder en woester was dan de andere riviertjes. Hij begreep dat dit de Tjisondari moest zijn; de steile oever aan de overkant leek hem de natuurlijke grens van de plantage. Maar Djengot, die de omgeving kende, hield vol dat dit niet zo was. Zij liepen langs de Tjisondari totdat zij een plek vonden waar zij wadend en springend van steen op steen konden oversteken. Inderdaad ontdekte hij nog oude tuinen waarvan hij het bestaan niet had vermoed, en enkele min of meer open plekken die geschikt leken voor nieuwe veldjes.

Het liefst was hij dadelijk naar de top van de Goenoeng Tiloek geklommen, om vandaar de omvang van zijn gebied te kunnen schatten – nog had hij geen flauw idee hoe hij de grenzen

van de her en der over de berghelling verspreide koffietuinen in kaart moest brengen. Landmeten zou zijn eerste taak zijn. Hij had daar echter deskundige hulp bij nodig. De talloze ravijnen, onbruikbaar voor aanplant, vormden moeilijk te becijferen enclaves.

Djengot hoorde eerder dan hij het grommen van de donder in de verte. Hoewel het nog geen drie uur in de middag was, viel in het bos de nacht. De lucht, soms nog even zichtbaar door een opening in het bladerdak, was pikzwart. Zij sprongen en gleden omlaag door de wildernis – hij hoorde zijn jas krakend scheuren – en zetten het, toen zij bij het open veld kwamen, op een lopen, maar de slagregen haalde hen in. Schelle flitsen spleten het zwerk, horen en zien verging hun.

Zijn vader had voor hem even buiten de kampoeng een pondok – twee kamertjes en een smal voorhuis – laten neerzetten: een plankenvloer op neuten, wanden van gevlochten bamboe, een dak van palmvezels. Meer dan het hoognodige, een slaapbank, tafel, stoelen en een provisiekast, stond er niet in. Zolang de voorbereidingen tot de ontginning zouden duren, wilde hij daar kamperen.

Toen het onweer voorbijgedreven was, ging hij op het trapje zitten dat naar de ingang voerde. De hemel was nu helder als glas; in het late middaglicht leken de ontelbare schakeringen van groen op de Goenoeng Tiloe als met een penseel ingekleurd.

Hij trok zijn schoenen en sokken uit en zag wat hij gedurende het laatste gedeelte van de tocht al gevreesd had: bloedzuigers waren onder de vilten slobkousen doorgedrongen en zogen zich vol aan zijn kuit. Het kon hem in zijn euforie niet deren.

‘Rakkers!’ mompelde hij, terwijl hij ze voorzichtig lostrok. Straaltjes bloed liepen langs zijn benen. Hij liet zich door Djengot, die aan het uitpakken was, de verbandtrommel aanreiken. Engels pluksel had hij in overvloed.

Hij werd zich er nu van bewust dat hij, behalve wat brood en een paar vruchten op de heenweg naar Gamboeng, sinds de vroege ochtend nog niets gegeten had. In de kookruimte hoorde hij

Moentajas rondscharrelen, die geen kok was, maar zich bereid verklaard had die taak te vervullen.

‘Sedia?’ riep hij over zijn schouder. ‘Is het eten klaar?’

‘Mangkè, dadelijk,’ klonk de slepende neuzige stem van Moentajas.

De maaltijd bestond uit soep, getrokken van een meegebrachte kip. Scherpere geuren verrieden dat Moentajas en Djengot zich achter het huisje te goed deden aan een van die inheemse gerechten waar hij maar steeds niet aan wennen kon.

Maanlicht scheen door de spleten en kieren in de bamboewand, en wierp een diffuus patroon van glans op vloer en deken. Hij lag op zijn rug te luisteren naar de geluiden van de nacht, het gonzen en ritselen daarbuiten, verre kreten in het oerwoud. Hij hoopte dat de paarden veilig waren in hun geïnproviseerde stal; na het invallen van de duisternis kwamen, naar hij gehoord had, panthers vaak tot binnen de omheining van de kampoeng. De mensen hielden hun honden, kippen en geiten 's nachts achter slot en grendel. Hij nam zich voor de roofdieren aan te pakken zodra zijn andere taken hem daar de tijd toe lieten.

Omdat hij niet meer slapen kon, ging hij nog eens na wat hij in de komende dagen moest doen. Het was – dat had hij wel begrepen – een ongelofelijk zwaar karwei, dat het uiterste zou vergen van zijn krachten en uithoudingsvermogen. Geen van de andere planters in zijn familie was ooit voor de opgave gesteld om zo lang al verwaarloosde gronden opnieuw in cultuur te brengen.

Behalve het uitzetten van het terrein waren er meer prioriteiten: er diende een brug geslagen te worden over de Tjison-dari, want de doorwaadbare plek lag te ver weg; hij zou, tegelijk met het schoonmaken van de oude koffietuinen, een proeftuin voor thee klaren. Hij moest werkvolk werven voor het openkappen van dichtgegroeide paden en ladangs. Hij wilde ook de ‘poreuze’ wanden van zijn huisje laten pleisteren en witten, en tussen Gamboeng en de op enkele uren gaans gelegen onderneming van zijn ouders een dagelijkse boodschappendienst instellen, voor nieuws, gereedschap en voedsel. Dat laatste was schaars

in de kampoeng; hij had al begrepen dat de mensen niet graag hun kippen wilden verkopen.

Tenslotte viel hij toch in slaap. Hij werd wakker door het kraaien van de hanen. Het begon al licht te worden. Hij droeg een stoel naar buiten, en zag ademloos toe hoe de zon boven de kim rees en verre wolkenvelden in gloed zette. Als met inkt omlijnd tekenden de bergtoppen zich af tegen de hemel. Fonkelen de nevelstrepen dreven door de vallei en tussen de stammen van de rasamala's. Het bos weergalmde van het gefluit van duizenden vogels. Bij de klaterende waterstraal van de wasplaats klonken stemmen helder op in de ochtendlucht, het rook naar houtvuren.

Djengot, met zijn kain saroeng om de schouders geslagen tegen de frisse wind, kwam uit het bamboebos tevoorschijn, gevolgd door een jongetje van een jaar of zeven dat de opvallend dociel voortstappende schimmel aan een touw leidde.

'Si Djapan is zijn naam,' wees Djengot. 'Hij kan oppassen. Hij is niet bang. Djoeragan ziet het zelf.'

Verbaasd, en ook ietwat ongerust, keek hij hoe zijn gewoonlijk zo temperamentvolle merrie zich klopjes op de flank liet welgevallen van een vreemde, een kind nog wel, half zo hoog als zij. Hij vond dat Djengot voorbarig gehandeld had door vast een staljongen in dienst te nemen, maar nuttig was het zeker. Djengot kon voorlopig niet gemist worden bij het opmeten, en ook Moentajas had andere dingen te doen dan paarden weiden.

'Het is goed,' zei hij, terwijl hij Odaliske op de wangen krabde. 'Braaf zijn, meid. Niet bijten! Niet weglopen!'

Langzaam dronk hij de koffie die Moentajas had gebracht. De zon klom hoger, maar nog bleef het koel. Aan de rand van het ravijn bloeiden heesters met grote witte kelken, als lelies, die hij nooit eerder gezien had. Het landschap vóór hem, de dag, zijn leven, baadden in ochtendglans.

Hij was vierentwintig jaar, voor het eerst geheel op zichzelf aangewezen, eindelijk eigen baas. Al wat hij tot nog toe had meegemaakt, was voorbereiding geweest tot dit ogenblik. Hij rekte zich uit, de armen wijd gespreid. Eldorado!

Taferelen van voorbereiding

1869-1873

Nadat hij zijn boeken uitgepakt en gerangschikt, en de tafel dichtert naar het raam geschoven had, beviel de nieuwe kamer hem wel. Het meubilair was eenvoudig, door vele lichten studenten gebruikt, maar goed onderhouden, en vormde met de dingen die hij zelf had meegebracht een aangenaam ogend geheel. Hij had uitstekend geslapen in de ouderwetse bedstee, al lag hij liever in een ledikant. De hospes en zijn vrouw leken gedienschtig en netjes; er was hem stipt op tijd warm was- en scheerwater gebracht.

Terwijl hij zijn kleren aantrok, keek hij om zich heen om te zien wat hij nog meer naar zijn smaak veranderen kon. Boven de ladekast hing een ovale spiegel. Hij tilde die weg, en sloeg met de hak van een schoen de kram tien centimeter lager in de muur. Nu kon hij in de spiegel kijken zonder op zijn tenen te staan. Hij zag: heldere ogen onder een breed, hoog voorhoofd; een rechte neus, een mond met volle, nog kinderlijke lippen. Zijn haar was donkerblond, niet dik, en begon bij de scheiding al wat te wijken. Er was een zweem van zelfgenoegzaamheid in de uitdrukking van zijn gezicht, die hem hinderde, want zo voelde hij zich niet.

'Rudolf Eduard Kerkhoven!' zei hij tegen zijn spiegelbeeld, als stelde hij zich voor aan een vreemde. Hij vond dat hij er te jong uitzag voor een eenentwintigjarige, een melkmuil. Zou hij zijn snor laten groeien? Hij trok de zwarte veterdas onder zijn kraag door en maakte een strik.

Bij het raam, met uitzicht op de in zondagsrust verzonken Brabantse Turfmarkt, las hij de brief uit Indië. Zijn vader schreef dat hij na vele omslachtige formaliteiten eindelijk voor de duur van twintig jaar het stuk land had kunnen pachten waar hij een thee-

onderneming wilde beginnen. Het had een omvang van bijna driehonderd hectare, nu nog woeste grond, van oudsher jachtgebied van lokale Hoofden. Voorbereidende werkzaamheden waren in volle gang; de plantage had ook al een naam gekregen: Ardjasari, wat in het Soendaas zoveel wilde zeggen als Geurige Voorspoed.

In eerdere brieven had Rudolf gelezen over de verkennings-tochten op zoek naar geschikte grond in het nog maar gedeeltelijk ontsloten gebied ten zuiden van Bandoeng, het bergland van de Preanger. De wijze waarop zijn vader, tussen verslagen van huiselijke wederwaardigheden en zakelijke mededelingen door, uitweidde over de onvoorstelbare verscheidenheid en we-lige pracht van de natuur, had in hem een weerklank gewekt die hem zelf verbaasde. Hij wist dat ook zijn toekomst daarginds lag. Zodra hij zijn studie in Delft voltooid had, zou hij zijn koffers pakken. Het naderende afscheid, het vooruitzicht van de maandenlange zeereis, vervulden hem nu al met een rusteloosmakend gevoel van voorlopiegheid, van niet-meer, nog-niet. Dat zou pas overgaan wanneer hij zijn bestemming bereikt had.

Java was een constante in het leven van zijn familie. Zijn ouders hadden zich er twee jaar tevoren gevestigd, nadat in de loop van twee decennia vele bloedverwanten hen waren voorgegaan. Hij herinnerde zich hoe vroeger, bij zijn grootouders Kerkhoven op het Huis Hunderen in Twello, de 'kolonisten' steeds tastbaar aanwezig leken. Op fotografieën in prominent uitgestalde albums keken zij, poserend tegen de achtergrond van een veranda met witte zuilen, of van lanen omzoomd door exotisch geboomte, naar de beschouwer in Nederland met de starre blik van mensen die lang onbeweeglijk stil moeten staan. Geschenken van overzee – jachttrofeeën: hoorns van wilde buffels, een pantervel! – pronkten aan de wanden tussen vaderlandse zeegezichten en Delfts blauw. Vooral echter bestonden zij in de nooit aflattende betrokkenheid bij hun wel en wee. Onzichtbaar namen zij de hun toekomende plaatsen in wanneer de familie op Hunderen verzameld was. Zij herleefden dan als het ware in de gelaatstrekken en gestalten van de baardige en besnorde heren Kerkhoven,

Van der Hucht, Bosscha, Holle; en van de dames met hun zedige kapsels en omvangrijke rokken: Pauline, Cecilia en Octavia, Ida, Caroline, Albertine, Sophie en Cateau, die kunstig gevlochten haarlokken van de afwezigen, in goud gevat, als broches droegen op hun hooggesloten kraagjes. Aan tafel keerden de namen van de verwanten in Indië telkens weer terug in de gesprekken; steevast werd er voorgelezen uit hun lange brieven, 's winters rond het haardvuur in de grote salon, en in de zomermaanden bij goed weer buiten onder de bomen achter het huis. De kinderen uit al die gezinnen groeiden op in het besef dat hun werkelijkheid zich tot ver voorbij de evenaar uitstreckte.

Rudolf was, zoals de anderen, van jongs af vertrouwd met die gebeurtenis zonder precedent in de geschiedenis van de vaderlandse betrekkingen met Indië: hoe in 1845 maar liefst drieëndertig leden van hun familie gezamenlijk naar de koloniën waren vertrokken. Na lang oponthoud door weersomstandigheden waren, in de meimaand, de driemasters Anna Paulowna en Jacob Roggeveen met een – eindelijk – gunstige wind door het Nieuwe Diep naar open zee gezeild. De loods bracht nog een laatste groet aan wal: welgemoed, hoopvol, begonnen de passagiers aan hun tocht naar het andere einde van de wereld. In september van dat jaar waren zij Gode zij dank heelhuids op de rede van Batavia voor anker gegaan.

Er lagen daarginds intussen al heel wat dierbaren begraven. Ook Rudolf had een verlies te betreuren. Een jaar geleden was zijn zusje gestorven, het jongste van de kinderen die zijn ouders meegenomen hadden. Paulientje, ter wereld gekomen met mismaakte handjes en voetjes, was altijd een zorgwekkend schepseltje gebleven. Volgens hem was haar dood het gevolg van aangeboren gebreken, en misschien wel een verlossing. Met de bedoeling te troosten had hij dat bij de bedroefde verwanten te berde gebracht. Tot zijn verbazing werd hem ongevoeligheid verweeten.

'Rudolf is hard,' bleek het algemene oordeel te luiden. Hij kreeg dit te horen van zijn jongere broer Julius, die in Deventer op kostschool was, en 's zondags vaak door de in en om die stad

wonende familieleden werd uitgenodigd. 'Juus' bracht de kritiek over op een toon die zijn instemming verried. Hij had zijn ouders beloofd Rudolfs gezag te aanvaarden, en te luisteren naar diens raadgevingen; maar hij vond zijn broer overdreven streng, en vooral bemoeiziek. Julius was zestien, zeer vatbaar voor invloeden, en gauw uit zijn evenwicht gebracht. Hoewel zeker niet dom, had hij zonder voortdurend toezicht moeite met leren. Het kwam niet in zijn hoofd op zich te dwingen tot iets dat hem tegenstond. Rudolf beriep zich op zijn verantwoordelijkheid. Als Julius in zijn ogen weer eens te lui, te slap, was geweest, haalde hij met de ernst van een oudere en wijzere een zinsnede aan uit een van zijn vaders brieven, die hij in zijn zakboekje had overgeschreven: 'Het vooruitzicht dat gijlieden mij hier later te hulp zult komen, en dat ik dan een paar flinke assistenten krijg, met wie men wat durft aan te pakken, *onbedorven, goede jongens...* dat is een heerlijke, opbeurende gedachte voor mij.'

Vanwege die als een opdracht ervaren woorden verwachtte Rudolf van zijn broer de discipline die hij zichzelf oplegde. Hij wist maar al te goed dat hij níet hard was. Het griefde hem geen begrip te ontmoeten voor zijn streven naar volwassen mannelijk gedrag.

Er werd geklopt.

'Meneer! Je ontbijt.'

Rudolf deed de deur open. De hospita bracht, behalve het dienblad, de geur mee die beneden in haar garen-en-bandwinkeltje hing, een geur van textiel en stijf sel, hem bekend van de linnenkamer thuis. Van onder de strook van haar muts registreerden haar ogen onmiddellijk de veranderde opstelling van de meubels.

'Och, Van der Drift had die spiegel voor u moeten verhangen. Onze vorige meneer was een stuk langer dan u.'

Zij spreidde een servet over de tafel en zette brood en koffie klaar. Haar blik schoot van zijn kousenvoeten naar de vuile was die hij in een hoek op de grond gegooid had.

'Van der Drift zal ook je laarzen poetsen, meneer. De bewas-

sing doe ik. Wij zorgen voor alles, behalve voor warm eten. Dat ken niet, met m'n winkel.'

Rudolf had dit al gehoord van haar echtgenoot, een bleke kochende man, toen hij de kamer kwam huren.

't Is geregeld, ik kan terecht in het kosthuis van een vriend van me,' zei hij kortaf. Hij vond het vervelend dat juffrouw Van der Drift zijn hemden en onderbroeken begon op te rapen. Hoewel twee ongetrouwde tantes die in Den Haag woonden hem toestonden af en toe zijn verstelgoed bij hen te brengen, had hij daar in de afgelopen maanden geen gebruik van gemaakt. Hij was zich terdege bewust van het gevaar voor prestigeverlies door onverzorgd linnen. De mimiek van de juffrouw verried dat zij de ontbrekende knopen en losgeraakte plooitjes en zomen inmiddels had opgemerkt. Er trad een subtiele verandering op in haar manier van doen. De eerst overwegend zakelijke gediensstigheid kreeg het accent dat Rudolf altijd had horen roemen als het kenmerk van de ideale hospita, maar dat hij nog niet uit eigen ervaring kende. Hij wist wel wat dat betekende: zij had hem 'aangenomen'.

'Moet de kachel niet branden? 't Is oktober, te koud om zonder vuur te zitten leren.'

'Niet nodig, ik ga de hele dag weg.'

'Heb u gauw examen? Hoe heet het wat u studeert, als ik zo vrij mag zijn?'

'Technologie. Ik ben volgend jaar juni klaar,' zei Rudolf, met de bedoeling haar te doen beseffen dat hij ondanks zijn jeugdige uiterlijk en zijn weinig imposante één meter zeventig voor vol aangezien diende te worden.

'Dat is mooi. En dan?'

'Dan ga ik naar Indië.'

Zij bleef hem zwijgend staan aankijken. Dit was het ogenblik waarop hij, door wat meer over zichzelf te vertellen, in snel tempo een huiselijke verstandhouding op gang kon brengen. Hij wist niet of hij die familiariteit wel wilde. De dienstboden en tuinlui vroeger bij hem thuis en op Hunderen had hij van kindsbeen af beschouwd als figuren in het verlengde van zijn ouders en groot-

ouders. Zij hoorden binnen een feodaal verband waar verschillen van rang en stand vanzelfsprekend en functioneel waren, en geen beletsel vormden voor vertrouwelijkheid. Het gemak waarmee de volwassenen in zijn familie die joviale omgang handhaafden zonder ooit de gezagsverhoudingen uit het oog te verliezen, was hem voorbeeld en maatstaf. Pas wanneer hij de juiste toon wist te treffen, zou hij klaar zijn om de taak te vervullen die hem op Java wachtte als rechterhand van zijn vader te midden van mensen bij wie – zoals hem telkens weer werd voorgehouden – een strikte afbakening van status en wederzijdse plichten geboden was. Gaf hij nu toe aan de uit zijn aard en omstandigheden voortvloeiende neiging tot gemoedelijkheid, dan zou hij later misschien niet in staat zijn het noodzakelijke overwicht op te brengen.

Bij de twee vorige kamerverhuurders – de een dom en bot, de ander hinderlijk onderdanig – had zelfbewust optreden hem geen moeite gekost. Tot zijn eigen verbazing was hij er herhaaldelijk in geslaagd de kortaf-bevelende toon aan te slaan die hem van andere studenten altijd zo vlegelachtig in de oren klonk; hij had, net als zij, nalatigheden en slordigheden van de ‘ploerterij’ met fikse uitbranders beantwoord, kortom, de gedragslijn gevolgd die jongelui van zijn stand zich ten opzichte van dienstverleners meenden te kunnen veroorloven. De kleine propere vrouw met haar scherpe blik die nu voor hem stond, zou zich nooit zo laten behandelen. Zij wist, beter dan hij, wat binnen hun relatie passend was en wat niet. Hij behoorde nu met een paar vriendelijke woorden duidelijk te maken dat hij haar niets meer te vragen of te zeggen had, maar dat hij een andere keer best voor een gezellig praatje te vinden zou zijn. Zijn onhandigheid ontging haar niet.

‘Drink nou je koffie, meneer, voordat-ie koud wordt.’

Zij rolde het wasgoed tot een bundel en liet hem alleen.

Rudolf schaamde zich over zijn gebrek aan *savoir-faire*. De korte confrontatie met juffrouw Van der Drift liet bij hem dezelfde nasmaak achter als zovele ontmoetingen sinds hij op eigen benen stond. Het was een probleem waarover hij met niemand kon pra-

